

umetnike. Zato je treba stalnega kompromisa. Bogvari pa, da bi kdo mislil, da sem laudator peracti in je moj okus — referativni način kritike. Včasih je sicer potreben in vzgojen. A vsaj pri pripovedniških in dramatičnih delih je referativna obnovitev vsebine neumestna. Pustimo jo ad usum delphini za šolo in preprosto ljudstvo. Tam sploh kritika ni, nego reklama. Če pa sem prej rekel besedo o »osebnosti«, se moram malo omejiti in reči, da umejem »osebnost« v kritiki po svoje. Saj je osebnost tudi v Merharjevih ocenah o Cankarju, saj je močna osebnost v neki Šorlijevi oceni. Pa ne vprašajte me, kaj je Merhar o Cankarju povedal. Priznati bi moral, da ne vem. Kaj bi rekel o Šorliju, le vprašajte. Rekel bom, da kozerija še ni ocena. Kritik govori tesno — ekonomično, bi prosili uredniki —, a stvarno in le o stvari sami! Le o stvari sami smo sicer navajeni govoriti. Pa le tam, kjer ni treba, t. j. o poedinem delu, ki je že tretje, peto istega avtorja. Ozir na bralca in umetnika zahteva tu več. Take knjige bi morali redno perspektivirati — t. j. kategorizirati glede pisateljeve razvojne črte, glede snovnosti, glede formalnega napredka i. p. Tudi izrazite nove debutne knjige je treba slično klasificirati. Ali naj se izrazim o tem še jasneje? Se pa bom! Dvajset let že berem ocene v Lj. Žvonu, Domu in svetu, Slovanu, Vedi, Času i. dr. Če bi si sam ne bil napravil konkretne sodbe, ne vem, kaj bi vedel povedati iz tistega svojega branja o pisateljskih osebnostih, kakor so n. pr. Ivan Lah, VI. Levstik, Ks. Meško, R. Murnik, F. Govekar, Podlimbarski, Milčinski, Pugelj, E. Kristan, Z. Kvedrova, Funtek, Jaklič, Kostanjevec. Podobno se mi godi glede novejših in mladih, vkolikor jih nisem sam bral. Moj Bog, in vendar včasih ena tipična beseda tako ostro karakterizira, — če bi kdo menil, da je sintetična ocena že študij, ki ne more biti tesan —; seveda tiste tipične besede naj bodo vsaj malo socialne, vsaj malo enotna in umljiva terminologija² in ne šembiljstvo! Katere vrste kritiki dajem torej prednost? Zdi se mi, da bi mogel reči, da impresionistični. Zdi se mi pa, da bi smel reči tudi, da zametujem le najbolj grobe izrastke ekspresionalne. Miran Jarčeva n. pr. o T. Vodniku je zame študijski predmet za Jarca samega. Kot filistrski bralec — o saj smo premnogi pišoči, ko beremo tuje produkte! —, kot lenoben bralec bi seveda rad čul ob Jarcu o Vodniku govoriti n. pr. še — Debeveca, ki nima umetniške ambicije,

² Zlasti moderni filologi grešimo. Romanist analogizira iz romanščine, germanist iz nemščine. Drugi vseppek prav v načinu proslule metode Maks. Hardena, Matoša i. dr. In še nekaj! Zakaj pri mizeriji, ki ji je ime Slovenec, ocenjamo le knjižne izdaje, ne pa beletrije v periodičnih glasilih?

a je podkovan in stanovsko mlado knjigo v mladino tudi zares uvaja! Iz boljšega sebe pa hočem le verjeti, da more biti in sme biti tudi kritika najvišja individualitetnost — umetnina. Torej — Osebnost!

Osebnosti želim, in prav naši sedanji kritiki, pa naj je tudi komu neprijetna. Lahko mislite pri tem na Glonarja ali pa na par dovtipov, ki so nekomu ustvarili bridke užaljene in trpke psovke v »Jutranjih Novostih« — osebnosti izraz je namreč tudi humor ali esprit. In baš tega pozdravljam. Pa še eno bom rekel! Anarhist namreč nisem in ne bom. Dve sta avtoriteti, ki ju spoštujem in navajam obema do sita: Župančiča in Breznika. Liriki! Kaj morem za to, če je Oton tako visoko zrastel! On mi je merilo. Užaljenici! Kaj morem za to, če včasih nekaj več slovnice vem kot vi! Avtoritativen pa ostanem. Zakaj? Mar mi je za osebe in zase! Za to mi je, da bi slovenska umetnost rastle. Da bi obveljala pred svetom. Pa čimprej! In da bi čimprej, — da odgovorim na vprašanje, čemu so bile moje besede o kritiki vendarle nujne, — da bi čimprej iz vsaj malo bolj sistematične in disciplinirane naše kritike zrastel esteti, ki bi znal urediti antologijo slovenske književne umetnosti vsaj v tisti zrelosti kot je srbsko liriko povil Bogdan Popović...

IVAN PREGELJ.

FRANCE KOBLAR.

Subjektivizem je presadil kali ustvarjanja v novo zemljo in njih rast negoval z novimi živlenskimi sokovi; tako je v hotenju, da uniči materijo do zadnje mogoče skrajnosti, ustvaril docela nove simbole. S tem, da je umetnik avtoritativno začel podajati vse osebno kot stvarno, je po drugi strani začel moč osebnosti izžarevati tudi v stvarnem, v zunaj sebe bivajoči snovi; sebe je potopil v materijo in jo podvrigel svoji najintimnejši notranjosti. Tako se je subjektivizem pregorel v nasprotni ekstrem in se v svoji skrajnosti rešil na trdno oporišče zunanjih dogodkov ter ovrigel svojo lastno trditev, da je zgodovinski roman estetično neupravičen. Prvotni nezmisel je obveljal tedaj kot korak naprej. Ta korak je napravil pri nas Ivan Pregelj. Skrajni subjektivizem je zanemaril materialno znanje prejšnjih dob, priznaval golo duševno doživetje, psihično dinamiko in svojo nenapisano filozofijo. V blagoslov in lastno sodbo. Kajti danes jasno spoznavamo, da je udejstvovanje abstraktnega subjekta rodilo polno umetne laži in škodovalo leposlovju v toliki meri, da ta škoda ni več samo zadeva leposlovca, ampak tudi sociologa. Pri Preglju smo našli spet močno podlago objektivnega znanja, podal nam je najtesnejšo zvezo in spor snovi in misli in tako doživljamo tudi pri nas boj narave in ideje v novi fazi.

Pregelj nam je v zadnjih delih¹ Plebanus Joannes, Azazel, Peter Pavel Glavar, Bogovec Jernej in Zgodbe zdravnika Muznika podal tako značilen in zaokrožen tekst, da se brezdvomno v njem razodeva literarna osebnost, ki jo bo treba prej ali slej opredeliti. Izredna plodovitost pisateljeva, ki je med ta dela navrgel še vrsto krajših povesti in miselno priostrenih črtic, zasnoval dela, ki so na poti ali v načrtih, nam priča o tako pospešenem duševnem delu, kakor da hoče res na sebi samem uresničiti domisljico, Petru Bohinjcu posvečeno, naj ga Bog obvaruje, da bi pisal še v svojem petdesetem letu. Pregelj stoji danes trden, sam-svoj in moderen, dasi je s svojim delom pojmovanju modernega pisatelja diametralno nasproten. Subjektivist je, in vendar se bravec bori z objektivnostjo njegovega materiala, kar pove, da Pregelj ni lahko berivo. Zato tudi ni mogoče utajiti nesoglasja med njim in delom občinstva, kar sicer še ni nesreča; to nesoglasje namreč ni toliko odklanjanje kot vznemirjenje in je boj za umevanje njegove oblike in primisli. Kratek poizkus, orisati njegovo bistvo, utegne to nesoglasje osvetliti in v oporo poudariti njegovo umetnost. Jasno pa je, da tak poizkus ne more postati zaokrožena vsebinska in formalna sinteza, saj govorimo o bližnjem sodobniku, kjer nujno mora odpasti glavni činitelj: pisateljeva živeča osebnost; opustiti je treba tudi njegov razvoj, ker se pečamo samo z dnevnim vprašanjem o Ivanu Preglju.

* * *

Če z naglim očesom sežemo preko naštetih del, se Pregljeva snov zgosti v zgodovinsko povest, oziroma v dogodke, ki leže že na prvi pogled izven osebno ustvarjenega dogodka. V Azazelu imamo zgodbo Magdalenino in Judovo, v Plebanusu govori 16. vek v tolminskih hribih, v Bogovcu stoletje za tem okoli Kranja, v Glavarju in Muzniku povest dveh zgodovinskih mož naslednje dobe. Ta starina daje Preglju jasen pečat romantika, ob nji postane tesnejši posrednik med domišljijo in zgodovino. Ljubezen do starine pa bi ne bila tudi z romantičnega stališča danes več estetično trdna, da ni šel pisatelj v svojih najboljših delih preko filozofije preteklosti v docela novo smer. Pregljeva zgodovinska snov se ostro ogne izhojjeni poti naših poznih snovnih romantikov (pravega romantika smo imeli itak samo enega — Prešerna), zlasti

¹ Plebanus Joannes. Dom in svet, 1920. V knjigi izdala in založila Naša založba, Trst, 1921. — Azazel. Žalna igra v štirih dejanjih. Dom in svet, 1921. V knjigi izdala Tiskovna zadruga v Ljubljani, 1923. — Peter Pavel Glavar, lanšpreški gospod. Izdala in založila Družba sv. Mohorja na Prevaljah, 1922. — Bogovec Jernej. Dom in svet, 1923. — Zgodbe zdravnika Muznika. Izdala »Goriška Matica« v Gorici, 1923.

Jurčiču in Tavčarju, ki sta, brskajoča po kroniki domače zemlje, spletala ljubezenske zgodbe z viteškimi in pri svojih aristokratih prečesto pozabila na naša tla. Njihove zgodbe vise na goli fabularnosti. Dočim je bila pokrajina onima v najboljšem slučaju ozadje, — navadno sta jo rabila le kot stensko sliko, — je pri Preglju pokrajina živ element. Njegova starina govori svoj živ jezik, kajti kali njenega življenja so v tleh, ki rode svoje posebne ljudi, jih duševno in telesno hranijo in spet sprejemajo vase. Tujcem je Pregljeva zemlja grenka in oni postanejo brez ljubezni rablji nji in njenim otrokom. Zato se je bistveno moral izpremeniti inventar oseb. Potce domačih tal in njih skrivnostnega snovanja sled je Pregelj zapisal v obraz domačina duhovna. Tako je šele preko žive zemlje šel do človeka in preko duhovna do duše. Med domačo zemljo in domačo dušo pa je človek vezoči člen. Zgodovinska snov je postala predmet oblikovanja duš, zgodovinska fabula problem abstraktnega človeka. Zato je tudi takoj očito, da je Pregelj iskal svoje snovi v najbolj razburkanih duhovnih dobah človeške in domače preteklosti. Tako je iz Joannesa izrastel zmagovit mučitelj in mučenik »carnalis saeculi«, iz Jerneja njegov idejni negativ, v Glavarju in Muzniku živi kljub ljudski povesti problem človeškega dobrotnika, ki si po izkušnjah nabere življenske modrosti, se odpove svetu ter živi za druge, — in Azazel je misterij prve velike duhovne ljubezni in odpadništva. Da res prav otehamo Pregljevo snov, ne bo odveč, če poudarimo, da so naši zgodovinski pripovedniki kaj lahko ravnali s svojo materijo, zato je postala še pred nastopom nove dobe pravo fantastično strašilo, stalna nebogljenja spremeljevalka domače zgodovinske literature. Isto bi utegnulo biti s Pregljevo snovjo, da je ni zasadil v tla in simboliziral; še hujše, ker je njegov učenjaški inventar, ki priča o posebni skrbi za pristni kolorit, v svoji izvornosti nedostopno breme za povprečnega braveca. Pa tu ne gre za zgodbe, ne za pristni duh časa in niti ne za širok nacionalni čut, s katerim odkriva pozabljena poglavja iz kodeksov in oživlja obraze v bakrorezih. Ta snov postane njegova osebna, duhovna snov, da ne rabim besede ideja. Ta duhovna priostrenost je predvsem izraz pesnikovega svetovnega naziranja, podoba njegove osebnosti, te osebe podoba njegove duševnosti, dela v trpljenju in borbi za življenje preko materije, reševanje sebe in človeštva, voz, ki ga nisi rešil, če si ga presekal. Ker poraja Pregelj svoje ljudi iz zemlje, je živa natura njih glavna sestavina; iz te nature kresoča se duševnost je v neprestanem boju z ono duhovnostjo, ki je človeku razodeta. Tu se odpirajo prepadi in se drobje tla. Groza človeka pred samim seboj, boj z izvornim grehom, sedmeroglavo hidro, je osrednja črta Pregljeve miselnosti.

Elementarnost tega boja rad projicira iz sedanjosti v preteklost, kjer mu je dobri in zli princip mogoče podati v konkretnih vizijah in duševno trpljenje v fizičnem. Njegovi ljudje čutijo v boju s samim seboj bližnje navdihe hudičeve in se živo razgovarjajo s svojim Križanim. Iz miru do nemira se kopljejo in iščejo stopnje tudi poleg nadnaravnih pripomočkov, kajti umetnika konkretni umski rezultat ne more, izključno teološki ne sme zanimati; njegova naloga je, slediti človeku na poti do zaključka, njegov predmet človek v stadiju do zadnjega spoznanja. Kvietizem je negacija življenja in umsko le idealno teoretična popolnost.

Do svojega miru se bori Janez Potrebujež, zapustivši visoke upe, ker je tudi on videl, da »... metropoli della Christianità è pienna di lassi, di crapuli, di Puttane, di Bardassi, di Ruffiani e d'ogni vitio enorme...«; sklene biti »kozarjem pastir, oven ovcam«. »Njegovo obličje je bilo trdo, kakor da ni v resnici in je le iz sanj. Bilo je lice, kamor se je bila utelesila beda, jeza, bridkost devetih rodov, žalostna prošlost tolminskih sotesk, grap, črč in lazov, koševin in mejâ, ves dolg in log zemlje in ljudi, strahov in stoterih nadlog...« Preko revščine je dobrotnik in oče svojemu stričniku Petru in tih rednik Katrici, grešnemu otroku svojega stanovskega neprijatelja Jožefa de Menezeisa. V skrbi za pravico, cerkev in živo besedo se bori s posvetno in cerkveno gosposko in seboj, kajti v njem ni naivnosti rajnega Martina Stampe, duhovnega homeopata, ne grešne slepote tovarišev »carnalis saeculi prolis«. V grozi pred neizbežnostjo bližnje šibe je narisal s strašno fantastiko v »sobi sveta« ribo faroniko, ki bo udarila s svojim repom in pogubila svet, blazno se potapljač v mesečnosti. Pogovarja se s Križanim, toda v samem sebi odkriva: »Gorim.«

Kam pot pred ribo faroniko?

Ve in govori: »Ecce, sacerdos Domini! Nebesa drži kakor steber. Kakor most je, ki nosi tovor in jezdeca. Oče je, ki uči, kara, tepe, in mati je, ki ljubi. Kakor njiva je, ki daje, kakor je prejel od svojega solnca, od svojega Boga...«

Ko trpi v sebi in zmaguje nad zunanjo nizkotnostjo, ga vrže na tla greh v lastni hiši. Spridita se mu Peter in Katrica. Z neusmiljenim srcem zapre deklo v krstnico med mrličje. Kaznuje greh, se zadolži: Katrica je v znamenju zblaznela. Tedaj Joannes vzraste v sebe in grebe v srcu. Ni več tal, na katerih je poprej trdno stal, dvomi nad življenjem lastne besede, lovi se v Pavlu in zakliče ribi faroniki: »Pa mahni!«

In res je tisti čas udarila šiba iz prerokovanja po njem in ljudstvu od dežele do dežele. Konec sveta se je približal. Tedaj porodi Katrica — in takrat, po najhujših mukah zraste v vikarju videnje, pokliče ga z razpela sam Križani in mu govori: »Si-

romak si, hlapč moj, Jevane! Mar ni vse, kakor je bilo od začetka sklenjeno? Mar ni vse, kakor mora biti? Zakaj iščeš od leske, da bi dala oreh, in od slive, da bi rodila grozd?... Vsi so en les! Otroci, vsi so rojeni!« Takrat spozna Joannes: »Grešil sem! Nisem mislil na otroke in na matere.«

Riba faronika udarja — vse mre, in Joannes sam izpije tudi zadnje ponižanje radi svoje pravice pred višjo gosposko; voljan in zmehčan v odpuščanju vsem, ki so ga topli, stoji kot živ spomenik ob sodnem dnevu; kar je tedaj umsko dognal, ko je poslikal »sobo sveta«, je sedaj doživel kot živo resnico iz Besede:

»Nič ni bolj svetega, kakor žena, ki je rodila.«

»Nič večjega ni, kakor je njena ljubezen.«

»Ljubezen mater je presegla pravico moža.«

»Zakaj jo imenujejo slabo? Ker je ženska?«

»Zakaj jo ponižujejo.«

To je zadnje razodetje in mir Joannesu. Med tezo: »Nebesa drži kakor steber. Kakor most je, ki nosi tovor in jezdeca,« in tem zadnjim razodetjem je dolga ali kratka pot. Pregelj je izbral daljšo in globljo, mimo filozofije skozi živega človeka; ta premika celo svojo okolico in pušča svoje ime pokolenjem.

* * *

»Nisem okusil, zato trpim,« toži v slabi uri Joannes. Ta podoba je vsaj filozofsko nujno zahtevala svojega negativa. Pregelj trdovratno vrta v Adamov problem in mu hoče miselno do dna. V spirali kroži in priostruje svojo snov. Tako je prišel za Plebanusom Bogovec Jernej. Jernej je okusil in še bolj trpi; hotel se je rešiti svojega ognja s čisto besedo in ženo, sledeč Martinu. Tudi on ni mehkužnik, ni mu za prijazen sveta, je sovražnik mesenosti in napuha, kakor Joannes, a zanj ni duhovne katarze z zmago duha; sredstvo »carnalis saeculi« ubije njega in njegove. Odrešenje mesa ni prišlo, prišla je smrt njemu in besedi. »To govori Gospod norskim bogovcem, ki za svojim duhom hodijo in lažejo, da vidijo. Moja roka bo nad njimi in svoj srd bom izlil nad nje, ki so ljudstvo zapeljali, rekoč: mir, mir, in ni bilo miru.« »Kaj imam? Luskine in pirjavico. Zrno in strok pa sem utrpel.« Kakor udarci v usodni tragediji si slede bridkosti in šibe. Duh mrtve prve žene je prešel vanj in spoznava: Ne bi bil smel sneti krizmanka, simbola zakonske zdržnosti, ki je visel ženi previsoko. Kar se je rodilo za tem, je bilo meso, in kar je šlo za besedo, se je izprevrгло v meso. Spridi se lastna hči, odpadajo verniki, odpade zadnja, ki je dobra in jo sam ljubi, zakonska žena grofica Judita; njegov sin umrje, ko se je odpovedal očetovi besedi. Tedaj govori Jernej: »Ljubil sem goreče in vedeče pismo in besedo. Beseda se je lagala in pismo ni bilo pridno. Babelska hči je živa, kroti močna, močeropeklenki zija iz mlamola temnic. Zaobstonj je umrlo Jagnje, zavmanj so s snago snažili, da je vzšlo zmagovito nad mrtvo kačo, nad

nenavidnega, ki je Abadon. Štejmo! Ali so en sam?... Moj pa je en sam in je iz mesa blaznil, da ni opprobrium tretji ob ženi in možu in da ni abominandae abominationis v možu, ki ima ženo in skrito obnožnjo. Norski Martine! Zaradi njega je spadla, ko je brala. Zmagala je žena. Judita ji je ime in vse ljudstvo je klicalo: amen...« Iz tega spoznanja se Jerneju dopolni njegov tek. Usodna veriga se zaključi z njim. Bolezen iz obupa: »Daj že mir, nenavidni. Od zibeli si me jahal. Ne maram živeti več. Hudičevo je vse na svetu... Baal, Baal, Baal...« Takrat se spomni nje, ki jo je sovražil in ji preklinjal otroka pod srcem — Judite na Brdu. »Ne, ne, ne... Ljubezen matere je sveta, dekelstvo mater ni Baal.«

Tako se sporedno s Plebanusom končuje Bogovec, potem ko se je kup negativnega materiala razvalil spričo lastne velikosti. Pretesno skoro je sporedil pisatelj duha in meso. Trojno je stopnjeval stransko dejanje in dognal do zadnje groze:

»Ljubezen je ogenj, vse vode sveta ga ne pogase... Komaj kri.«

»Silna je moč ljubezni. Še glas vesti prevpije, še klic zveličanja.«

»Ljubezen... Še grob preživi...«

Pa to je groza, to ni tragika. Tragika je v bogovcu: Krizmanek, prazna vera protestantska, premakne steber, ki naj drži nebesa, zlomi most, ki naj nosi tovor in jezdeca — ker nima opore v nedotaknjeni duhovnosti. Med samomorom in sovraštvom bega Jernej in gnusna obnožnja mu streže ob smrtnem obhajilu. A v najhujšem trpljenju se dvigne iz obupa in spozna: »Ne, ne, ne... Ljubezen matere je sveta, dekelstvo mater ni Baal: ... V evetju in v mrazovih rode. Možje jih ne ljubijo in iščejo obnoženj, ko so nakazane. Uboge, svete matere...«

Tako se je spirala od Joannesa do Jerneja zasedila globlje. Ali je na dnu? Ne vemo. Na trdo je zadela in ne more naprej ne nazaj. Globoko v človeški uganki tiči. Kdor jo trpi, mu je v hladilo, kdor je ne trpi, mu je odveč. Nad tem je dogma, ki pozna sodbo.

Pregelj je svojemu negativu dodal še filozofska tla, ki jih je pri Plebanusu molče poudaril: »Seme se je vsejalo iz Vitemberge v Kranjce. Štirideset let je vzhajalo in ni vzšlo. Vsaki zemlji pritiče svoje seme in ob svojem času. Kar smo mi sejali, ni bilo naše seme. Kakor je vse v zemlji, tako je vse v bogovcih. Katero seme pa so? Odkod duh v Baertlu? Ali ni sam prejel v delež vraže detet in vero norških žena? Kaj je šel lomit razpelo otročnic?... Mater sovražiti? Ni mogel. Besedo je imel iz Martina, duha in jezo pa je glumil.«

*

V najtišjih globinah je uklenil Pregelj v spolni problem Judo. Juda je stalen spremljevalec in mučitelj trpečih in se rodi iz mladostnih, manj globokih natur. O Bogovcu je

simboliziral celo krizmanek z obešencem na vrvi. »Obesil se bo človek in bo visel nad grobom kakor krizmanek nad posteljo. Nihče ga ne bo snel v gluhosti. Drob se mu razspe in potoglava dušica bo izstopila v mraz in temnice pred nenavidnega, pred močerola, pred jahača, ki je pojal brez nehanja, prekleti, trikrat krgavi iz ure spočetja do zanke pasu...« Psihološko je Judo razplel v Azazelu.

Kot mislec si je Pregelj osvojil duhovnega delavca za rešitev svoje bolesterne točke. Niti snovno niti duhovno tega ni storil pri nas kdo drugi. Pač! Izmed tistih del, ki niso pamflet ali mimogrede poudarjena enostranost (Cankar), je zasadil v celega človeka Prešeren, na ga samo nakazal in zaključil. Od Prešerna do Preglja, od Črtomira do Joannesa — s a m o d v a. Eden misijonar iz smrti, drugi življenje v odmiranju, eden herojski, drugi človeški.

Postane mašnik, v prsih umrjejo
nekdanji upi; med svoje rojake
Slovence gre in dalje čez njih mejo,
do smrti tam preganja zmot oblake. —

Postavi ta grandiozna poglavja ob stran Joannesu; šel je pred Črtomirom in stopil že za njim in se vrnil domov, zato nam je bližji. Telesno pa sta umrla oba. Na milost in nemilost iz sebe je pokazal v Jerneju. Pa umetnik noče biti apologet, temveč oblikovalec. S čudno, tupatam bolesterno svoboščino gre do dna.

Tistim, ki do te globine radi obzirnosti nočejo, je Pregelj zadostil v l j u d s k i povesti. Peter Pavel Glavar in Anton Muznik postaneta po odpovedi — brez krize — dva dobrotnika človeštva. Ljudska povest je zbrisala problem. A glavno za nas utegne biti, da je pisatelj svojim dinamičnim postavam nasproti ustvaril statični figuri: ni jih premaknil in razgibal tam, kjer se začne realizem, pustil ju je v romantičnem blišču. Dejstvo je tudi, da ljudsko povest radi popravljajo uredniki — da ni popolna. Radi prostora?

* * *

Iz snovnosti in idejnosti pisateljeve nam je olajšan poizkus, da pregledamo f o r m o bodisi v celoti bodisi v posameznih odstavkih njegovih stvaritev. Ravno ugotovitev forme se zdi še prav posebno važna stran pri Preglju, ker je morda ravno radi nje največ upravičene neorientiranosti. Dosedaj so v splošnem označili njegovo formo kot pot od razblinjenosti h koncentraciji in stvaritvi značajev. Tožijo tudi o razsekanosti njegove fabule. Naj ne zamolčimo tudi anonimnega analitika, ki je postavil Plebanusa kot miselno in kompozicijsko kopijo Hauptmannovega dela Der Einsiedler von Soana. Škoda še komu drugemu časa za kontrolo nepoštenosti — pa saj se je žurnalist anonimno zavaroval!

Mogoče najdemo pri malokaterem pisatelju tako zavestno in očitno stremljenje po drugačni, če že ne povsem lastni, pa vsaj novi pripovedni formi. Zdi se, da Pregelj z izredno paznim očesom motri posebnosti in formalne dovtipe pripovedne kompozicije v svetovni, ki so se poenostavile v memoarju, pismu ali običajni epični zgodbi, z enim ali več junaki, ki naj vsaj v interesu predstavljajo enotno središče. Epos nujno teži po središčni kompoziciji, če se hoče vzdržati, ker prehaja iz dinamičnega gibanja v statično umirjenost izklesane junakove figure. Živo materijo gibljejo sile interesov, njihova rezultanta, valujoča rdeča linija se giblje ob junakovem osrčju in odloča o njegovi notranjosti, ki ima določen končni cilj. Po tej središčni poti se razgledujeta naš intelekt in čuvstvo, odkrivajoča red in spoznavajoča vir lepote, ko čutita in gledata komponente sil, poosebljene v stranskih postavah devteragonistov. Ta središčna kompozicija, ustvarjajoča in vežoča dogodke, ostane v bistvu trdna, naj bo način, v katerem umetnik podaja dogodke, obnavljajoč kot pri memoarju, reflektiven kot pri pismu ali v živi plastiki sproti nastajajoč kot pri običajni epični snovi, in to razmerje v kompoziciji sil je tisto bistvo, ki daje vsaki epični snovi del dramatičnosti. Ne vedno, vendar često je že naslov tisti, ki nam poleg ideje ali vsebine označi tudi kompozicijo. Tisti slučajji posebno označujejo dejstvo, da se v pravi umetnini idejnost, snovnost in forma strnejo v eno.

Vrsto svojih del je Pregelj označil s simbolnimi ali pojmovnimi imeni. Ni zgolj slučaj, da veljajo ta kot kompozicijsko slabša, razblinjena. V simbolnem sporejanju si bravec središče mora sam plastično oblikovati. Na simbolni sporednosti je zgrajena tudi njegova žalna igra Azazel, kjer se duh Azazelov in Gospodov sporedno borita v dveh dušah, Magdalen in Judu, čeprav je pravi junak le Juda. Kdor bo to dvojno linijo, sporejajočo in križočo se v svojih valovanjih, dovolj plastično in globoko udaril, ta bo tudi rešil gledališko efektnost Azazelovo.

Nas kompozicijsko zanimata zlasti Plebanus in Bogovec. Sta tudi najbolj reprezentativni njegovi deli. Po sredi stopa junak, žarišče vseh dogodkov od začetka do konca. In vendar nimamo tiste tradicionalne fabule, ki ustvarja umetno enotne dogodke in zariše pot osebam že v ekspoziciji ter poglavje za poglavjem razpreda niti in vozla stranske dogodke z glavnim, kot prava psihološko-tehnična naloga. Pregljevi dogodki so ulomljeni, celo posamezna poglavja nadrobljena navidezno s tujimi epizodami. Pisatelj nam predoči včasih začetek, sredo, navadno konec pomembnega prizora. Vsi dogodki so vključeni v medij centralne osebe in se pojavljajo ne le nepričakovano, temveč celo paradokсно. Pregljeva podrobna in celotna kompozicija je v najtesnejši zvezi z njegovo miselnostjo,

segajočo v nepojmljivi tajinstveni svet — in zato najbližja baladi.

S tem, da je Pregelj posegel v naturo, zunanjo in človeško obenem, in ta dva elementa zvezal, so si sledili nove vrste dogodki, pojavljanje tajinstvenih sil in nastop groze. Zato je ves svet okoli osrednje osebe nastavljen v prav baladni razporejenosti; paralelno teče sicer, a smer je nasprotna in udarja nepričakovano na dan in stresa svet. To vzbuja človeku grozo pred nepoznanim in nedognanim v sebi in izven sebe. V grozi visi vse dejanje v Plebanusu. »Soba sveta« je njeno ozadje, pomehkuženje daljnega in bližnjega sveta njeno zorenje in nesreča v lastni hiši njeno paradokсно izpolnjenje. Ta ironija usode, ki započenja že tragedijo, je v Plebanusu dosledno, prav do katastrofe izzorela, a preko nje je šlo še razodetje in poveličanje.

Te ostre, mestoma sicer razbite, v celoti pa grandiozne baladne kompozicije Pregelj pri Bogovcu ni več zdržal, dasi se je v bistvo balade potopil še globlje. Material mu je rastel preko vzpete linije. Tako je stremljenje po grozi razbilo celoto v štiri dele: Duhovina, Enajsti rog, Krizmanek, Sodec in bojei. Ti deli imajo zopet svoje baladno nastavljene ulomke. Vse veže junakova notranjost, ki v strmoglavi liniji pada do zadnjega razočaranja. Želo važna za Pregljevo baladno nagnjenje se zdita pojav Čatuljice in prizor v logarski koči, oboje samo vrinjena groza, ki ji moraš šele najti vezi v prihodnjem. — Baladnost starih znamenj je Pregelj pri nas prvi izčrpal.

Tekočo pripovedno enoto — dasi prekinjeno s pismi in pridigami — je Pregelj skušal izmenjati v Glavarju in Muzniku in kombiniral fabulo z memoarji, kroniko in pismi. Kompozicija s tem ni postala bistveno drugačna, le zunanja forma je oživela in daje videz pristnosti materialu, ki ga v ljudski povesti ni bilo mogoče drugače podati. S tem se je zbrisala tudi pretirana slučajnost, ki bi bila zlasti v Muzniku preočitna, če bi potek dogodkov sledil v običajni formi.

Izredno vlogo v Pregljevi kombinaciji igra biblična in zgodovinska simbolnost, morda bolj parabolnost, kajti do čiste simbolike se ta sporednost dejanj in motivov navadno ne uravnava. Poglejmo v Bogovcu na meditacije in razvoj dejanja z ozirom na imena grof Nikolaj — Abdija, grofica Judita — Jezabela — Estera. To kombiniranje in sporejanje bi gotovo ostalo mrtvo, da Pregelj ni močan poet, ki shematični red prepesni s čudovitim duhom in besedo — pa saj je bistveno ista kombinacija, preračunjena na konec, tudi v baladi. Poezija šele veže njegovo materijo in jo prekvaša, zato je delo za tistega, ki tej materiji ni dozorel — zapečaten knjižga. Te simbolne ali paralelne motivnosti se Pregelj ni otresel niti v obeh ljudskih povestih. Obe slučajni ženski Ana Marija in Leonora Harscheva imata poetično vrednost šele v svojih

svetovnih modelih Navzikaji in Leonori Estjanki: šele iz njune sporednosti oživita idilni epizodi v življenju obeh velikih popotnikov.

*

Še dalje gre domisličnost Pregljeve kompozicijske kombinacije in kaže tesno zvezo s širšo svetovno literarno motivnostjo. Kdo se ob klasičnem opisu mesta s stolpa kranjske cerkve ne bo takoj spomnil Pariza v Hugojevem Notredamskem zvonarju in ob Čatulljici Quasimoda? To zavestno, in usum delphini preneseno svetovno snovnost, prepesnjuje Pregelj s toliko osebnostjo, da je spoznanje zgleđa bravcu bridek udarec, enak tistim naturalističnim domislekom, ki v nepotrebni nagoti kot nekaka romantična ironija pretrgajo ubrano občutje in motijo še preko prizora. Ne bilo bi je treba.

Zrelega čitatelja je treba, da razbere njegovo slikanje miljejnosti in sledi oznaki oseb, ker je materialno otežena. Intuitiven študij je vklenjen n. pr. v slikanju »sobe sveta« in nje sporednice grajske sobane v Bogovcu. Ne pozabimo videnja bogovčevega in razgovora s preroki in podobami domačih predhodnikov od Primoža do Kupljenika. Njihova beseda in podoba je tu oživela; blizu je domneva, da je ob slikanju in oznaki starih osebnosti Pregelj opisoval bakroreze, kakor je besedo šel iskati v tedanje originale. Ne da se tajiti, da je s tem ustvaril častitljiv milje — a svoje delo je radi nežive materije izključil v problematično originalnost. Pa kdor oživi božično noč kakor jo je Pregelj v Bogovcu, ustvari pridige kakor so tu in v Plebanusu, kdor je do žive pristnosti potvoril memoarje v Glavarju in Muzniku in njegov testament, kdor je opisal kugo ali grozo s tako lakoničnimi besedami kakor jo je Pregelj ob smrti Erazma in Agate — ta nosi v sebi neukrotljivo poezijo, in ne samo širokega duha. Kdor je zajel pokrajino in ljudstvo v celih rodovih obenem, v njem je še zdravja za močne tvorbe. Pregelj zna biti pojmovno preprost ali pojmovno stisnjen. V dveh, treh potezah — cela Goriška v folklori in zgodbi: »Kako je tebi ime, dežela ob Soči?« se vpraša v Muzniku in označuje: »Zdravje je tvoje ime. Zdravje Brd je oljka. Zdravje Vipavcev je trta, zdravje Kraševcev je polaj. Zdravje Gorjancev je kislo mleko. Takrat so vedeli tolminski grofje še za eno gorjansko zdravje in še eno. Prvemu so rekli lakota, zato ker napravi ljudi tako strašno pokorne. Drugo so imenovali tlako, zato ker človeka tako prijetno in zdravo utruja in utrdi. Iz tlake in lakote je rastle največje zdravje goriške dežele v Brdih, na Vipavskem, na Krasu, v tolminskih hribih — otroci. Otroci!« Enake folklorne ornamente nadeva Pregelj večjim svojim pokrajinam — vzorec zanjo je podal v Okviru brez slike.

»ERUDICIJA je ime Azazela moje stvariteljnosti« je zapisal Pregelj sam o sebi s čudno svobodno obtožbo in se s tem bolje označil, kakor bi ga mogel definirati še tako oster formalni študij. Rafinirana kombinacija lastnih in zunanjih tvorb, ki se obnavlja in izpopolnjuje v vseh variantah do šablone. Vzemimo idejno in formalno tetralogijo Plebanus—Bogovec—Glavar—Muznik z njihovimi pozitivnimi in negativnimi sporednicami in videli bomo, da je njegov formalizem tako zaključen, da ne prenese nove podobnosti več. In zdi se pa, da je že prestopil svoj miselni in formalni obroč in da v Šmonei gre v novo pot.

Javlja se vprašanje, ali je Pregelj umetnik ali literat? Njegovo delo je močno obogatilo naše pripovedništvo. Po zasnovah je močen miselni konstrukter, po snovnosti bogat mislec in po idejnosti bolesten subjektivist, nad vsem pa krepka pesniška intuitivnost. Brez dvoma je njegova tvorna osebnost ustvarila Slovence folkloristične umetnine, ki bodo živele še izven svoje dobe. Umetnostna zgodovina podarja tiste delavce, ki so v kateremkoli oziru premagali snovnost ali poglobili formo. Od te strani je Preglju zagotovljeno novo mesto v naši literaturi. Če njegova miselnost naleti v posameznostih na odpor, to dejstvo govori, da smo še marsikje samo ljudstvo in ne narod. Navadno smo dosedaj rekli, da Slovenci še nimamo demonizma v literaturi. Res smo dosedaj poznali le importirane poizkuse — a najboljša Pregljeva dela govorijo tam, kjer gre junak preko tragičnosti v svojo aktivnost, jasne demonične početke. Tem miselnim nastavkom se pridružuje tudi jasno nagnjenje h groteski, ki je formalna začetnica strujnega demonizma. Tu si podajata roko stara romantična ekstremnost in ekstremna nova doba. Zato je Pregelj pri nas edini svoje vrste. Njegov izraz bodo kopirali, v snovi bo ostal sam in v idejnost njegovo sedanji rod ne more, ker je pretuj njegovim postavam, ki so tvorni duh slovenstva v davni. Zaorali smo na skalino. Ali je napisal Muzniku ali sebi v opravičilo in potrdilo? »Sicer ni znal biti tako izbran, bil pa je zato bolj iskren. Iskal je v vrelo svoje poezije. Iz mladostnih spominov zajemaje, iz tihe ljubezni do domače zemlje, domačega bilja, vetrovja, iz svojega poznanja ljudi in stvarstva in še iz svoje zdrave odpovedi si je bil ustvaril nekak svet svojega občutja, in je imel iz njega svojih besed, svojih podob... Ni jih orošala nadeja, govorilo je iz njih le moško zdravje s komaj slišnim zvokom daljne bridkosti:

Ena ura je skrita
mor'bit' lih nocoj...«

Pa tu se že začinja njegova osebnost. Pregelj je danes star štirideset let.